

RABGUZÎ'NİN KISASÜ'L-ENBİYÂ'SININ ÇAĞATAYCA BİR NÜSHASI

CHAGATAI MANUSCRIPTS OF RABGHUZI'S QISAS AL-ANBIYA

Mehdi REZAEI^{ID}

Öz

Son bin yılda Müslüman toplumlar arasında en çok rağbet gören eserlerden biri *Kıyasü'l-Enbiyâ* olmuştur. Bu eser, yüzyıllar boyunca genel yapısını korumakla birlikte farklı coğrafyalarda istinsah edilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. İlk başta Arapça yazılan *Kıyasü'l-Enbiyâ* kısa bir süre sonra Farsçaya ve 14. yüzyılın başlarında Rabguzî tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Rabguzî'nin kaleme aldığı *Kıyasü'l-Enbiyâ* Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden biri olarak içeriği ve barındırdığı dil malzemesi bakımından araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Eserin farklı kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Söz konusu nüshalardan biri de Çağatay döneminin son devrinde kaleme alınan İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasıdır. Bu makalede söz konusu nüsha üzerinde durularak içeriği ve dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserin ses bilgisel ve biçim bilgisel özelliklerinden yola çıkılarak onun Çağatay Türkçesi sahasına ait olduğu saptanmıştır. 16 Haziran 1815'te istinsahı bitirilen bu yazma 392 varaktan oluşmaktadır. Eserin girişinde 78 kıssadan bahsedilse de ana metinde 52 kıssa bulunmaktadır. Söz konusu kıssalarda sadece peygamberlerin hayat hikâyelerinden değil farklı şahsiyet ve olaylardan da bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kıyasü'l-Enbiyâ*, Rabguzî, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshası, Çağatay Türkçesi, dil özellikleri

Abstract

Stories of the Prophets, *Qisas Al-Anbiya*, is one of the books that attracted much attention from Muslim communities in the last thousand years. This book had been written in various regions, retained its general structure over the centuries, and reached our time. The origin of this book is in Arabic but it was translated into Persian soon afterwards, and then into Turkish by Rabghuzi in the early fourteenth century. As one of the most important Khwarazmian Turkic works, Rabghuzi's *Qisas Al-Anbiya* has always been considered by scholars in terms of content and linguistic features. Numerous manuscripts of this work can be found in various libraries. One of these manuscripts is in the Library of the Iranian Parliament, Islamic Consultative Assembly, which was written in the late Chagatai period. This paper addresses this manuscript and provides information on its content and linguistic features. Examining the phonetic and morphological features reveals that this manuscript was written in Chagatai Turkic. Writing of this manuscript was completed on June 16, 1815 and it was composed of 392 pages. Although the manuscript's introduction refers to seventy eight stories, the main text includes only fifty two stories. These stories do not only tell about the lives of the prophets but there are also stories related to other characters and events.

Keywords: *Qisas Al-Anbiya*, Rabghuzi, The Manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran, Chagatai Turkic, linguistic features

* Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran / İran, rizai_m613@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8917-1559

Giriş

İnsanoğlu tarihî olayları öğrenmeye ve anlatmaya hep meraklı olmuş, özellikle kutsal metinlerde anlatılan olaylar sürekli onun dikkatini çekmiştir. Müslüman toplumlar arasında oldukça rağbet gören *Kısasü'l-Enbiyâ* “Peygamberlerin Kıssaları” da böyle bir amacı gerçekleştirmek için yazılmıştır. Bu eser, Kur’an ve diğer dinî eserlerde anlatılan tarihî olay ve hikâyeleri daha geniş şekilde anlatmak amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak söz konusu eserde anlatılan olayların, gerçekleri hangi ölçüde yansıttığı hep tartışılmıştır.

11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan *Kısasü'l-Enbiyâ* yüzyıllar boyunca değişik coğrafyalarda mütercim ve müstensihler tarafından kaleme alınmıştır. İlk olarak Arapça yazılan bu eser kısa bir süre sonra Farsçaya tercüme edilmiştir. Sâlebi lakabıyla tanınan Ebû İshâk Ahmed bin Muhammed bin Nişâbü’rînin (ö. 1036) Arapça yazdığı *Kısasü'l-Enbiyâ El-Müsemmâ* Arâisü'l-Mecâlis peygamber kıssalarını anlatan en eski ve en meşhur eserlerden biridir. Çok geçmeden Ebû İshâk İbrâhîm bin Mansur bin Halefün-Nişâbü’ri de *Kısasü'l-Enbiyâ*’yı Farsçaya tercüme etmiştir. Eserin Türkçeye uyarlanması ancak 14. yüzyılın başlarında Rabguzî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ünlü Türkolog János Eckmann, Rabguzî’nin Farsça bir tercümeden¹ eserini hazırladığını kaydetmektedir.²

Kısasü'l-Enbiyâ’nın farklı varyantlarında görülen kıssaların birçoğu Kur’an’da görülse de söz konusu eserdeki kıssalar daha ayrıntılı ve daha uzundur. Kur’an’da kısaca yer alan kıssalar daha sonra Kur’an dışı kaynaklarla genişletilmiş, bu noktada İsrâiliyat denilen Yahudi ve Hristiyan kutsal metinleriyle Yahudi dinî literatüründen istifade edilmiş, önceleri tefsirlerde yer alan bu açıklamalar özel bir tür olan *Kısas-ı Enbiyâ* eserlerini meydana getirmiştir.³ Gerçekten de *Kısasü'l-Enbiyâ*’da yer alan kıssalara bakıldığında birçok yerde tarihî olaylar menkıbevi biçimde anlatılmıştır. Bu da *Kısasü'l-Enbiyâ*’nın hazırlanmasında farklı kaynakların kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan *Kısasü'l-Enbiyâ*’da sadece peygamberlerin değil başka kıssaların da anlatıldığı görülmektedir. Örneğin İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasında peygamber kıssalarının yanı sıra evrenin yaratılışı, cinlerin yeryüzünde bulunması, putperestlerin kıssası, ateşperestlerin kıssası, güneşe tapanların kıssası, İskender’in kıssası, halifelerle imamların kıssası gibi birçok farklı kıssa da anlatılmıştır. Söz konusu kıssaların bir bölümü kutsal kitaplarda görülürken bir bölümü ise bu kitaplarda bulunmamaktadır.

Rabguzî’nin kaleme aldığı *Kısasü'l-Enbiyâ*’nın farklı kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Eserin en eski ve dil özelliklerini yansıtmaması bakımından en iyi nüshası Londra

1 İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasında da bu konu hakkında net bilgi mevcuttur: *bu Kıssaşü'l-Enbiyâ 'Arabî êrdi Fârsîğa Fârsîni Türkîğa ya 'nî Türkî tilçe cem' kıldılar târihka miñ(?) [yétti] yüz tokkuz it yılı rebî'ü'l-evvel ayınuy yigirmiside bu Kıssaşü'l-Enbiyâ Fârsî tilidin Türkîğa évrülüp tamam boldt.* “Kısasü'l-Enbiyâ Arapça idi, Farsçaya ve Türkçeye (çevirdiler) yani Türk dilinde bir araya getirdiler. Tarih bin (?) [yedi] yüz dokuz, it yılı rebîülevvel ayının yirmisinde bu Kısasü'l-Enbiyâ Farsçadan Türkçeye çevrilip bitirildi”. Bk. vr. 2a.

2 János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 3.

3 M. Süreyya Şahin, “Kısas-ı Enbiyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, (2002), s. 495.

nüshasıdır.⁴ Hendrik Boeschoten 1991'de yayımladığı bir makalesinde *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Leningrad'da (şimdiki St. Petersburg'da) bulunan altı nüshasından bahsetmiştir.⁵ Bu nüshaların yanı sıra İsveç'te iki, Paris ve Baküde de birer nüsha bulunmaktadır.⁶ *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın nüshaları yukarıdakilerle sınırlı kalmamıştır. Son yıllarda da kimi nüshalar araştırmacılar tarafından makaleler hâlinde tanıtılmıştır. Bunlar arasında Ali Cin'in tanıttığı Tahran nüshası⁷ dil özellikleri bakımından önem arz etmektedir. Sayılanların dışında, hepsi 19. yy'a ait yedi nüsha Özbekistan'da ve üçü eksik olmak üzere dört nüsha da Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁸ Demek ki günümüze kadar *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Harezmi veya Çağatay Türkçesiyle yazılmış yirmi iki nüshası bulunmuştur. Türkçe *Kıyasü'l-Enbiyâ*lar sadece Harezmi ve Çağatay sahasıyla sınırlı kalmamıştır. Anadolu Türkçesiyle yazılmış ve günümüzde çeşitli kütüphanelerde saklanan birçok *Kıyasü'l-Enbiyâ* nüshası daha bulunmuştur. Anadolu sahasındaki nüshalar genel olarak Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiştir.⁹

1. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasının Genel Özellikleri

İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde (İŞMK) 209280 kayıt numarasıyla saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ* Çağatay döneminin son devrinde istinsah edilmiştir. Nüsha 392 varaktan oluşmakta, yazmanın başında ve sonunda eserle ilgisi olmayan birkaç sayfalık metin bulunmaktadır. Birinci varak dışında, ilk 45 varakta 23, diğer sayfalarda ise 21 satır bulunmaktadır. Müstensih eseri 8 Recep 1230'da (16 Haziran 1815) perşembe günü bitirmiştir. Yazmanın ketebe kaydına göre eser Molla Abdurrahim bin Abdurreduf adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Yazı türleri dikkate alındığında bazı sayfaların başka bir müstensih tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Yazmanın giriş bölümünde Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'yı Emir Nâsırüddin'in (Nâsırüddin Tok Buga) isteği üzerine Türkçeye çevirdiğini belirtmektedir. Türk halklarının faydalanması için kaleme aldığı bu eseri *Kıyasü'l-Enbiyâ* diye adlandırmıştır:

bu kitâbnı taşnîf kılmakğa sebep ol êrdi kim emîr-i a'zam Kâzî Nâşîrû'd-dîn devâm devlet ilâ yevmi'd-dîn nazarı birle men fakîr-i dil şikestedin iltimâs kıldı kim bu kitâbnı Türkî til birle évürsej tâ kim Türkî halâyıqlarğa âsân bolsun dâdiler, men hem

4 Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. XIX.

5 Hendrik E. Boeschoten "The Leningrad Manuscripts of Rabguzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları*, (1991), s. 47-79.

6 Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, s. XX.

7 Ali Cin, "Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, 5/1, (2010), s. 237-245.

8 Avni Gözütok, "Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, (2008), s. 2.

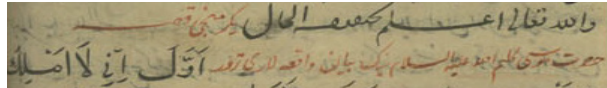
9 Mariana Budu, "Türkçe Kıyasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1, (2020), s. 71-95.

sözlerini redd kılmadım ‘aql ve endişem yetişince meşgûl boldum, egerçi bu işğa nāmünāsib ve nāmuvāfīk ērdim ammā emīr-i a‘zamīnī sözlerini uluğlap ve ‘azīz tutup Hudā-yı te‘ālādın tevfiq tilep bu Kışaşü’l-Enbiyā kitābını başladım ve atını Kışaşü’r-Rabgūzī ataduk.¹⁰

Yazmanın girişindeki bilgilere göre eser 78 kıssadan oluşmaktadır: *Bu kitāb Kışaşü’l-Enbiyāu’r-Rabgūzī yetmiş sekkiz kışşa birle tamām bolğusudur.* “Bu kitap, Rabguzî’nin *Kısasü’l-Enbiyâsı* 78 kıssa ile bitecektir”. Ancak yazmada 44. kıssadan sonra 69. kıssa yer almakta, son kıssa da 78. değil 77. kıssa olarak belirtilmektedir. Demek ki elimizdeki yazmada toplam olarak 52 kıssa bulunmaktadır.

Kıssalar anlatılırken kimi durumlarda okuyucunun aklına gelebilecek sorular sorulmuş ardından da soruların yanıtları verilmiştir. Örneğin Hz. Musa’nın Allah ile konuşması anlatılırken şöyle bir soru sorulmuştur: *Suâl: Hikmet ne turur kim didâr körgüzmediler?* “Hikmet nedir ki yüz göstermediler?”. Bazı sorulara tek bir yanıt verilirken bazı sorulara ise birden fazla yanıt verilmiştir. Örnek olarak Hz. Yusuf’un kıssası anlatılırken *Ehşenü’l-kışaş démekde bâ ‘iş ne turur?* “Neden kıssaların en iyisi denmiştir?” sorusuna sekiz yanıt verilmiştir.

Bazı kıssalar oldukça uzun olmasına karşın bazıları, özellikle yazmanın sonunda bulunanlar birkaç sayfayı geçmemektedir. Uzun kıssalar genellikle farklı fasıllara ayrılmıştır. Örneğin Hz. Musa’nın kıssası (20. kıssa) on iki fasılda anlatılmıştır. Her kıssanın başlığı ve ona ait fasıllar kırmızı kalemle belirtilmiştir: *Yigirminçi kışşa Hazret-i Mūsā kelīmullāh ‘aleyhi’s-selāmnıñ beyān-ı vāqı ‘aları turur.*

İkinçi faşl Hazret-i Mūsā ‘aleyhi’s-selāmnıñ Medyenğa barganlarınñ vāqı ‘ası turur. Üçünçi faşl Hazret-i Mūsā ‘aleyhi’s-selāmnıñ ‘aşālarınñ şıfatı.

Rabguzî eserini 1310 (H. 710)’da tamamlamıştır.¹¹ İŞMK nüshası ise yaklaşık beş yüzyıl sonra istinsah edilmiştir. Bu uzun süre içinde *Kısasü’l-Enbiyâ*’nın genel yapısının korunmasıyla birlikte doğal olarak birtakım değişmeler ortaya çıkması da beklenmektedir. Bu değişmeler nüshaların dilinde, konu anlatımlarında, kıssaların sayısında vb. alanlarda görülebilir. Örnek olarak İŞMK nüshasıyla Londra nüshası karşılaştırıldığında İŞMK nüshasında bulunan bazı kıssalar Londra nüshasında bulunmamaktadır. Mesela *Eyyüb peygamber*, *Şu‘ayb peygamber*, *Hanzala peygamber*, *Uşmül peygamber*, *Urmiyâ (Ermiyâ) peygamber*, *Qavm-i Tübbâ*, *Ehl-i Sebâ*, *Buhtu’n-Naşr*,

¹⁰ Rabguzî, *Kısasü’l-Enbiyâ*, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 2b.

¹¹ Aysu Ata, *Kışaşü’l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, s. XII.

Butğa tapınadurğan butperestler, Otğa tapınadurğan cuhudlar, Küнге baş çaladurğan âftâbperestler kıssaları Londra nüshasında görülmemektedir.

Kıssasü'l-Enbiyâ'nın çeşitli nüshaları arasında görülen başka bir farklılık ise kıssaların anlatımı ve bu kıssalarda kullanılan dil hususiyetleri ile ilgilidir. Rabguzî'nin kaleme aldığı nüsha Harezmi Türkçesi özelliklerini gösterirken bazı nüshalar ise Çağatay Türkçesiyle istinsah edilmiştir. Söz konusu farklılığın anlaşılması için aynı kıssadan seçilen aşağıdaki metin parçaları aydınlatıcı olacaktır:

Londra Nüshası	İŞMK Nüshası
<p>Kıssa-i Loqmân Hâkîm rahmetü'llâhi</p> <p><i>Loqmân Dâvûd yalavaç vaqtinde erdi, uzun tişlig Hâbeşî kul erdi, üç miñ beş yüz yaşadı. Aymuşlar: bir yonucınıñ ku[lı] erdi hâ'cesi âzâd kıldı. Aymuşlar: özi yonuçı erdi. Aymuşlar: Mevlî ta'âlâ aya eki fe[rîşte] üddi, kün orta vaqtinde aydılar: ey Loqmân tileseñ saña yalavaçlık bêreliñ tile[señ] hikmet bêreliñ. Loqmân aydı: maña hikmet kerek. Hikmet ma'nîsi köni bışğ işlik bolur. [onlar] sordular yalavaçlıqğa nelük unamadıñ? Aydı: ağır yük turur. Mevlî ta'âlâ hikmet bêr[di], ol çaklığ hikmet beyân kıldı kim kamuğ yalavaçlar aña muhtâc boldlar. Aymuşlar bir k[ün] oturur halâyıkğa ögüt bêrür erdi, Benî İsrâ'ıldin biregü telim halâyık kördi, ol[ar]-ğa bardı Loqmânı kördi ögüt bêrür; ardındın kelip boynın tutup kıstı, Loqmân] sen mü-sen? Tedi. Aydı: belî.¹²</i></p>	<p>Yigirmi tokkuzuncı kıssa: Hâzret-i Loqmân-ı Hâkîm'niñ beyân-ı vâkı'aları turur.</p> <p><i>Andağ rivâyet kılupdurlar kim Loqmân-ı Hâkîm Hâzret-i Dâvûd 'aleyhi's-selâmnıñ vaqtlarında bar êrdiler, Hâbeşî kul êrdiler. Hikmet birle iki miñ beş yüz yaşadılar, ba'zî râvî üç miñ beş yüz yaşadı depdurlar. Ammâ bir yığaçınıñ kulu êrdiler; özleri hem çübterâş êrdiler; hâceleri âzâd kıldı, Hudâ-yı Te'âlâ 'ilm-i hikmet berdi. Aytıp durlar kim Hudâ-yı Te'âlâ iki ferîştene iberdi, ayttı ki hâhlasa peygambar kılavın hâhlasa hekim kılavın dedi. Hâzret-i Loqmân ayttılar kim maña hikmet kerek, peygambarlık ağır yol [yük] turur; anı kılalmamen, hikmet işini yaşı dermen. Barça 'âlimler peygambar cemî'-i halk aña muhtâc bolurlar dediler. Hikmetniñ ma'nîsi râst sözlüg bışık işlik degen bolur. Hikâyette andağ aytıp durlar kim bir kün oturur halâyıkğa pend naşihat berür êrdiler. Benî İsrâ'ıl'niñ oğlanlarındın iki oğlan ötüp barur êrdiler; kördi kim tola halâyık yığılp durlar. Kaşığa bardılar Hâzret-i Loqmân'nu kördiler. Elge pend ü naşihat berürler; arklarındın kelip közlerini tuttular Loqmân sen mü-sen? Dédiler. Mendür-men dediler.</i></p>

Nüshalar arasındaki farklılıklar sadece dil özellikleriyle sınırlı kalmayıp anlatılan hikâyelerde de göze çarpmaktadır. Örneğin İŞMK nüshasında Kostantaniyye (İstanbul) şehrinin İskender tarafından inşa edildiği aktarılırken bu bilgi Londra nüshasında görülmemektedir.

Londra Nüshası	İŞMK Nüshası
<p>Zü'l-Karneyñ 'âlem içinde âbâ-dânlık telim kıldı, binâlar kopardı, Koşantaniyyede bir ka'ca kopardı yeti yolu övrülmegünce aña kirse bolmas. Ol ka'canıñ şüreti bu turur: Hişâr-ı Koşantaniyye bu turur.¹³</p>	<p><i>Hâzret-i İskender 'âlemni âbâd kıldılar; binâlar bisyâr kıldılar. Koşantaniyye dep bir şehr binâ kıldılar; şehri yetti kat kıldılar; bir eşik birle kirip yine bir eşik birle çıkarlar. Ol Hişâr-ı Koşantaniyye Rûm memleketiğe ta'alluk turur. munda hem hişârni kılğan tururlar. Ol Hişâr-ı Koşantaniyye bu turur.</i></p>

2. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasında Yer Alan Kıssalar

Yazmanın girişindeki bilgilere göre İŞMK nüshasında yer alan kıssalar aşağıdaki gibidir; ancak daha önce belirtildiği gibi nüshanın eksik olması nedeniyle ana metninde sadece 52 kıssa

12 Age., s. 232-233.

13 Age., s. 252-253.

bulunmaktadır, bu da aşağıda belirtilen 78 kıssanın 26'sının yazmada mevcut olmadığı anlamına gelmektedir.

Avvalkı kıssa: 'arş-ı kürsî ve levh-i kalem ve ay ve kün ve âsmân ve zamîn cemî'-i âferîde bolğan nemerselerin beyânı turur. **İkinçi kıssa:** Nebîü'l-Cân'ın yér yüzide bolmağı ve Şeytân 'aleyhü'l-la'ne'nin berkarar bolmağının beyânı turur. **Üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Âdem Şafî şalavâtü'l-lâhi 'aleyhniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Törtünçi kıssa:** Hâbîl birle Kâbîl'niñ vâkı'aları turur. **Beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şeyṣ 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter İdrîs 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yétтинçi kıssa:** Hârût ve Mârût digen firîštenin beyân-ı vâkı'aları turur. **Sekkizinci kıssa:** Hazret-i Mihter Nüh necü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'atları turur. **Toğkuzunçı kıssa:** Âc ibn-i 'Anuḡ'niñ beyân-ı vâkı'ası turur. **Onunçı kıssa:** Hazret-i Mihter Hüd peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şâlih peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On ikinci kıssa:** Hazret-i Mihter İbrâhîm Halîlü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter İsmâ'îl Zabîhü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter İshâk 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Lût peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter Ya'kûb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On yétтинçi kıssa:** Hazret-i Mihter Yûsuf peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On sekkizinci kıssa:** Hazret-i Mihter Eyyûb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On toğkuzunçı kıssa:** Hazret-i Mihter Şu'ayb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Hanzala peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi ikinci kıssa:** Hazret-i Mihter Uşmûl peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Dâvûd peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Süleymân Memlektü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Yûnus peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter İlyâs peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi yétтинçi kıssa:** Hazret-i Mihter Hîzr peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi sekkizinci kıssa:** Hazret-i Mihter Circîs peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi toğkuzunçı kıssa:** Hazret-i Loḡmân-ı Hâkîm'niñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuzunçı kıssa:** Hazret-i Mihter 'Üzeyr peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Urmiyâ (Ermiyâ) peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz ikinci kıssa:** Hazret-i Mihter Zekeriyya ve Yahyâ aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz üçünçi kıssa:** Hazret-i Meryem ve Hazret-i Mihter 'İsâ aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şem'un ve Yahyâ ve Fulos (Pulos) peygamber aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz beşinçi kıssa:** Kavm-i Tûbba'nın beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz altınçı kıssa:** Aşhâbü'l-Uḡdûd'niñ beyânı turur. **Otuz yétтинçi kıssa:** Ehl-i Sebâ'niñ beyânı turur. **Otuz sekkizinci kıssa:**

Buhtu'n-Naşr'nın beyânı turur. **Otuz tokkuzuncı kıssa:** Butğa tapınadurğan butperestlerniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırkıncı kıssa:** Otğa tapınadurğan cuhdularniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırk birinci kıssa:** Künge baş çaladurğan âftâbperestlerniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırk ikinci kıssa:** Ehl-i Hurdân'nın beyân-ı vâkı'ası turur. **Kırk üçüncü kıssa:** Hazret-i İskender Zû'l-Karneyn'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk dördüncü kıssa:** Eşhâb-ı Kehf'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk beşinci kıssa:** Eşhâb-ı Raķîm'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk altıncı kıssa:** Eşhâb-ı Fîl'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk yéttinci kıssa:** Hazret-i Seyyidü's-Şakaleyn ve Nebü'l-Haremeyn İmâmu'l-Muttaķeyn ve Resül-i Rabbü'l-'Alemeyn ya'nî Hazret-i Muhammed-i Muştafâ (ş.'a.) ve eşhâbuhu ve ezvâcuhu veselleminiñ tevellüdleriniñ beyânı turur. **Kırk sekkizinci kıssa:** Hazret-i Muhammed Muştafâ (ş.'a.)'ni inekege bergenniñ beyân-ı vâkı'ası turur. **Kırk tokkuzuncı kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ Bîbî Hadîce birle toylarınıñ beyânı turur. **Elliginçi kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'ğa peygambarlık vahy kelgeniniñ beyânı turur. **Ellig birinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Ömer ibn-i Hattâb (r.'a.)'niñ devlet-i islâmğa müşerref bolğanlarınıñ beyânı turur. **Ellig ikinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ aşl nesebleriniñ beyânı turur. **Ellig üçüncü kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ şahabeleriniñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig dördüncü kıssa:** Hazret-i Ebâbekr-i Şiddîk (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig beşinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Ömer ibn-i Hattâb (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig altıncı kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Uşmân ibn-i Affân (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig yéttinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî ibn-i Ebî Tâlib (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig sekkizinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ 'arab kâfirlerini imânğa da'vet kılğanlarınıñ beyânı turur. **Ellig tokkuzuncı kıssa:** şakku'l-kamer ya'nî ân hazret (ş.'a.)'niñ işâretleri birle ay iki pâre bolğanınıñ beyânı turur. **Altmışinci kıssa:** ân hazret (ş.'a.) mi'râcğa çıkanları'niñ beyânı turur. **Altmış birinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.) Mekke'din Medîne'ğa hicret kılğanlarınıñ beyânı turur. **Altmış ikinci kıssa:** Hazret-i Resül ('a.s.) bedr cengige barğanlarınıñ beyânı turur. **Altmış üçüncü kıssa:** Uhud tağıda bolğan cengniñ beyânı turur. **Altmış dördüncü kıssa:** Emîr Hamza Şahibkırân (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Altmış beşinci kıssa:** Bedrümîr'ş-Şuğrâ'nın şehâdetleriniñ beyânı turur. **Altmış altıncı kıssa:** 'Ammü'l-Hazîne'nin beyânı turur. **Altmış yéttinci kıssa:** Feth-i Hayber'nin beyânı turur. **Altmış sekkizinci kıssa:** iclâ'-i Benî Nażîr'nin sözleriniñ beyânı turur. **Altmış tokkuzuncı kıssa:** Benî Karîza'nı öltürgeniñ vâkı'ası turur. **Yetmişinci kıssa:** Ğalebetü'r-Rûm'nin vâkı'ası turur. **Yetmiş birinci kıssa:** Hazret-i Bîbî 'Âyişe birle Hazret-i Resül ('a.s.)'niñ aralarındaki bolğan vâkı'anıñ beyânı turur. **Yetmiş ikinci kıssa:** vefâtnâme-yi ân Hazret (ş.'a.)'niñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yetmiş üçüncü kıssa:** Hazret-i Ebâbekr-i Şiddîk (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş dördüncü kıssa:** Hazret-i 'Ömer ibn-i Hattâb (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş beşinci kıssa:** Hazret-i 'Uşmân ibn-i 'Affân (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş altıncı kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî ibn-i Ebî Tâlib (k.v.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş yéttinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn İmâm Hasan'nin şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş sekkizinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn İmâm Hüseyin (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur.

3. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasının Dil Özellikleri

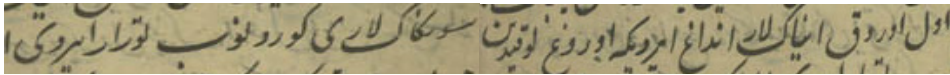
İŞMK'de saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ* nüshası Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır. Aşağıda gösterilen ses bilgisel ve biçim bilgisel özellikler bunu açık bir şekilde göstermektedir. Söz konusu özellikler temel olarak Çağatay Türkçesiyle Harezmi Türkçesinin karşılaştırılması sonucu tespit edilmiştir.

3.1. Ses Bilgisi Özellikleri

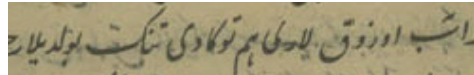
3.1.1. Ünlü Yuvarlaklaşması

İŞMK nüshasında bazı örneklerde ünlü yuvarlaklaşması olmuştur. Söz konusu örneklerin bazılarında Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde rastlanmamaktadır.

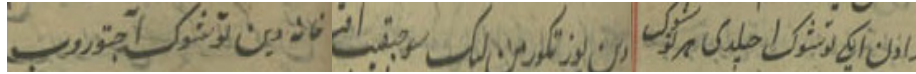
ol oruq inekler andağ érdi ki oruqluqıdın sünekleri körünüp turar érdi “O zayıf inekler öyle idi ki zayıflıktan kemikleri görünüyordu.”

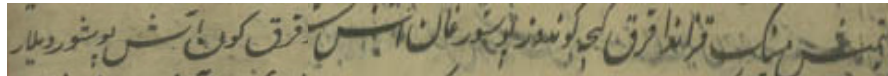
*āb ozuqları*¹⁴ *hem tükedi*¹⁵ *teng boldılar* “Su ve azıkları da bitti, sıkıntı çektiler.”

on iki töşük açıldı her töşükdin yüz tegürmenlik su çıkıp “On iki delik açıldı, her delikten yüz değirmenlik su çıkıp”; *hânedin töşük açturup* “evden delik açtırıp”

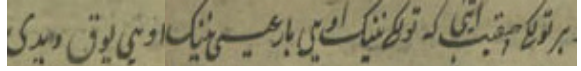
yétmiş miñ kazanda kırk kéce kündüz püşürğan aş “yetmiş bin kazanda kırk gece gündüz pişirilen yemek”; *kırk kün aş püşürdiler* “Kırk gün yemek pişirdiler.”

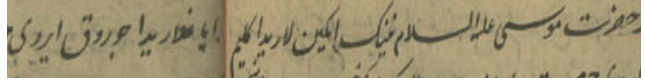
14 *arıq* ve *azık* sözcükleri günümüzde Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinde de yuvarlak biçimlerde kullanılmaktadır. Öz.: *oriq* ve *ozıq*, YUYg.: *oruk* ve *ozuk*. Bk. Ahmet B. Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 41; Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 298; Muhammed Halim Yarkın-Şefika Yarkın, *Ferheng-i Ozbeki be Fârsî*, Suhan Yayınları, Tahrân 2007, s. 600-615.

15 *tüke* – “bitmek, tamamlanmak” fiili Suat Ünlü'nün hazırladığı *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*’nde bulunmamaktadır. Ancak söz konusu fiili *Divânu Lugâti't-Türk*'te ve Eski Uygur Türkçesinde görmek mümkündür. Bk. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, *Divânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 908; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 257.

bir **tülki** çıkıp ayttı ki **tülkinij** öyi bar 'İsâ'nıñ öyi yoq dédi "Bir tilki çıkıp tilkinin evi var, İsa'nın evi yok dedi."

Hazret-i Mūsā 'as'nıñ éginleride kilim ayağlarıda **çoruq** érdi "Hz. Musa'nın omzunda kilim, ayaklarında çarık var idi."

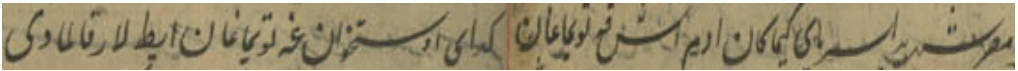

3.1.2. Ünsüz Değişmeleri

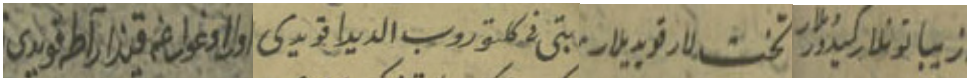
đ > y Değişmesi

Harezm Türkçesinde /đ/ (ð) ünsüzü çoğunlukla muhafaza edilmiştir, ancak /đ/'li örneklerin yanı sıra /y/'li örnekleri de görmek mümkündür. İŞMK nüshasında đ > y değişimi tamamlanmış, /đ/'li örnekler (*kuğuq* "kuyu" dışında)¹⁶ artık görülmemektedir. Söz konusu durumu göstermek için aşağıdaki örnekleri sıralayabiliriz:

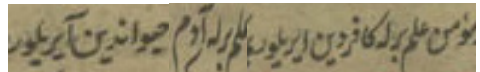
Mısr şehride ser pāy **kéymegen** ādem aşka **toymağan** gidāy ustuhānga **toymağan** itler **kalmadı** "Mısır şehrinde giysi giymeyen insan, aşa doymayan dilenci, kemiğe doymayan it kalmadı."

zībā tonlar **kéydürdiler** tahtlar **koydular** "Güzel elbiseler giydirdiler, tahtlar koydular."; butnu **keltürüp aldıda koydı** "Putu getirip önüne koydu."; ol oğulğa **Qaydar at koydı** "O oğlana Kaydar adını koydu."

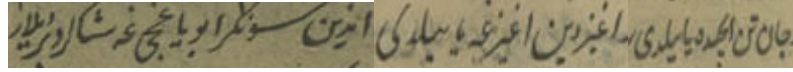

mü'min 'ilm birle **kāfirdin ayrılır** "Mümin ilimle kafirden ayrılır.". 'ilm birle ādem hayvāndın **ayrılır** "İnsan ilimle hayvandan ayrılır."

cān ten içide **yayıldı** "Can beden içinde yayıldı."; ağızđın ağızğa **yayıldı** "Ağızdan ağıza yayıldı."; andın sonra **boyaqçığa şāgird berdiler** "Ondan sonra boyacıya çırak verdiler."

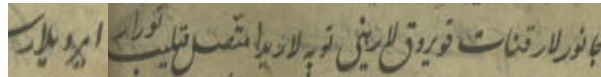
16 Bu sözcük Moğolca yoluyla geri ödünçlenmiş bir biçim olmalıdır. Bk. Mehmet Ölmez, "Çağataycadaki Eskiçil Ögeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, 2003, s. 140. Çağdaş Özbek Türkçesinde de kullanılan bu sözcük şöyle bir gelişme sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır: Tür. *kuğuq* > Moğ. *kuğuq* > Çağ. *kuğuq*.

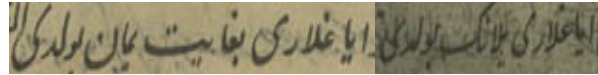
men za 'if kayguluḡ közi körmes abuşka tururmen “Ben çaresiz, kaygılı, kör bir yaşlıyım”; *kêçe kûndüz özi yalḡuz kayḡu imgek yüklenip söz eşitmes* “gece gündüz kendisi yalnız, kaygı ve eziyet çekip söz işitmez.”.

cānavārlar kanat kuyruklarını tüpeleride muṭṭaşıl kılıp turar érdiler “Hayvanlar kanat ve kuyruklarını yukarı kaldırıp duruyorlardı.”.

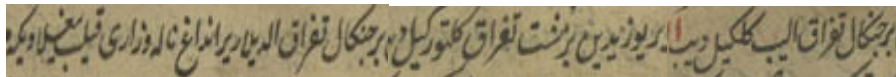
ayaḡları yalaḡ boldı “ayakları çıplak oldu.”; *ayaḡları biḡāyet yaman boldı* “ayakları gayet kötü duruma düştü.”.

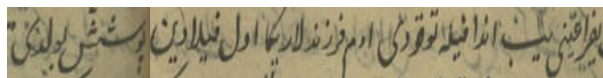
p > f Değişmesi

Çağatay Türkçesinin en tipik ses özelliklerinden biri *p > f* değişmesidir. Bu özellik elimizdeki yazmada Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde de görülmektedir. Kimi örneklerde *b > p > f* değişmesi olmuştur. *p > f* değişmesi İŞMK nüshasının en yaygın ses olaylarından biridir.

bir çengāl tofrac alıp kelgil “Bir tutam toprak alıp gel.”; *yér yüzidin bir muşt tofrac keltürgil* “Yeryüzünden bir avuç toprak getir.”; *bir çengāl tofrac aldılar, yér andaḡ nāle ve zārī kılıp yıḡladı ki* “Bir tutam toprak aldılar, yer öyle inleyip ağladı ki!”.

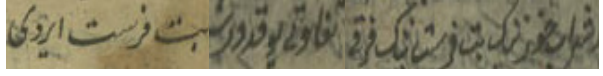
yafraqını yép anda file tokudı, ādem ferzendlerige ol filedin pūşiş boldı “Yaprağını yiyip orada koza ördü, adem çocuklarına o kozadan giysi oldu.”.

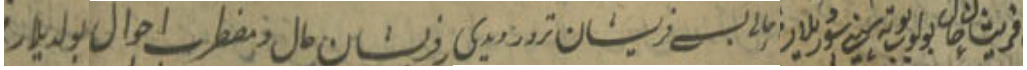
tört yüz téve buḡday tört yüz téve arfa “dört yüz deve buğday, dört yüz deve arpa”; *aṭlarıḡa bu arfa üç kün yem boldı* “Atlarına bu arpa üç gün yem oldu.”; *arfa unı alıp yép yarımını ḡayrāt kılur érdiler* “Arpa unu alıp yeyip yarısını hibe ediyorlardı.”.

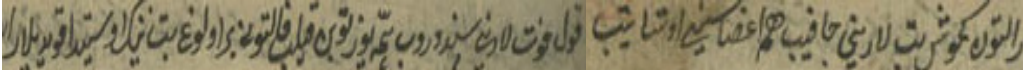
şerābhornıñ **butferestniñ** farkı tefāvutu yokdur “Şarap içenin putperestten farkı yoktur”; **butferest** érdi “Putperest idi.”

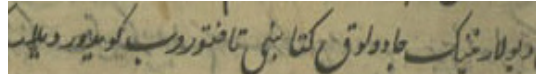
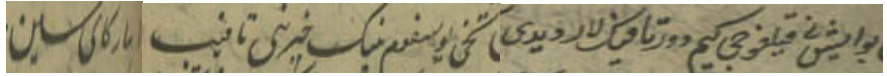
ferišan hāl bolup botasını sordular “Perişan olup köşeğini sordular”; **hāli besī ferišan** turur dēdi “Durumu çok perişandır, dedi.”; **ferišan hāl ve mużtarib aĥvāl boldılar** “Perişan ve muzdarip oldular.”

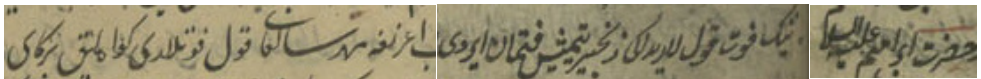
altun kümüş butlarını **çaŋıf** hemme ‘azāsını uşatıp **kol futlarını**¹⁷ sindurup hemme yüzköyn kılıp **faltunu** bir uluğ butniñ üstide koydular “Altın ve gümüş putlarına darbe vurup, bütün organlarını parçalayıp, kollarını bacaklarını kırıp, hepsini yüzükoyun yere serip baltayı büyük bir putun üstüne koydular.”

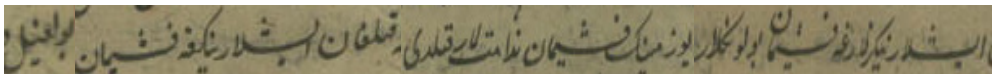
bu işni kılguçı kimdür **tafiylar** dēdi “Bu işi yapan kimdir, bulunuz, dedi.”; **taĥı Yusuf’umnıñ haberini tafip** ibergeysin “Ve Yusuf’umdan haber alıp göndereceksin.”; **dīvlerniñ cādūluk kitabını tafturup** köydürdiler “Devlerin büyüdü kitabını buldurup yaktılar.”

Ĥazret-i İbrāhīm ‘as ‘nıñ **fut** kollarıdaki zencīr yétmiş **fatman**¹⁸ érdi “Hz. İbrahim’in bacak ve kollarındaki zincir yetmiş batman idi.”; **ağzıġa mühr salgay kol futları** güvāhlık bergey “Ağzına mühür vuracak kol ve bacakları şahadet edecek.”

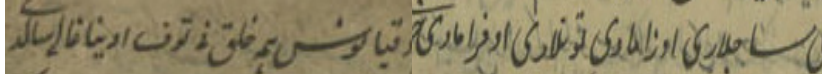
işlerinizlerġa **feşīmān** boluñlar “Yaptığınızdan pişman olunuz.”; yüz miñ **feşīmān** nidāmetler kıldı “Yüz bin kere pişman oldu.”; **kılğan işlerinġa feşīmān bolġıl** “Yaptığın işlerden pişman ol.”

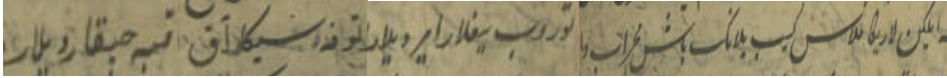
17 Bu örnekte $b \rightarrow p \rightarrow f$ – değişimi gerçekleşmiştir: *but* > *put* > *fut*. Yazmada sözcüğün *put* biçimi de görülmektedir.

18 Yazmada sözcüğün *patman* biçimi de görülmektedir: yüz *patman* *kāfūr* “yüz batman kâfur”.

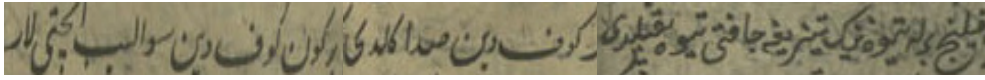
saçları uzamadı, tonları **oframadı** “Saçları uzamadı, elbiseleri yıpranmadı.”; *Daqyānūs heme halkı tof oynagağı saldı* “Dıkyanus bütün halkı top (çevgen) oynamaya gönderdi.”

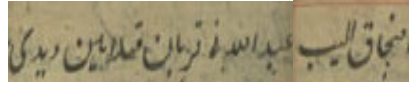
éginlerige **fulas kéyip yalañ baş mihrābda turup yıǵlar érdiler** “Sırtlarına palas giyip, başı kabak mihrapta durup ağlar idiler.”; **tüfesige**¹⁹ *aq kúbbe çıkardılar* “Tepesine beyaz kümbet çıkardılar.”

kılınc birle tévenin tiziǵa çaftı téve yıkıldı “Kılıç ile devenin dizine vurdu, deve yıkıldı.”; **küfdin sedā keldi** “Küpten ses gedi.”; *bir kün küfdin su alıp içtiler* “Bir gün küpten su alıp içtiler.”

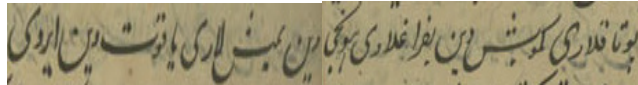
fiçak alıp ‘Abdullāh’ı kurbān kılayın dédi “Bıçak alıp Abdullah’ı kurban edeyim, dedi.”

b > p Değişmesi

Sözcük başında ve içinde görülen bir ses olayıdır.

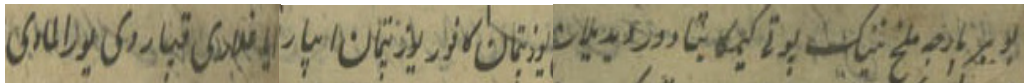
putaqları kümüşdin yafrakları yünçidin yemişleri yākutdın érdi “Budakları gümüşten, yaprakları inciden, yemişleri yakuttan idi.”

pütmegenler kara taş bolsun “İnanmayanlar kara taş olsun.”; **sekkiz puçuk yarmağğa aldılar** “Sekiz buçuk akçeye aldılar.”; *ey Süleymān eger pütmeseñiz* “Ey Süleyman, eğer inanmasanız!”

bu bir pārça meleñniñ putı kimge yétedur dédiler “Bu küçük çekirgenin budu kime yetecek, dediler”; *yüz patman kâfūr yüz patman ipar* “yüz batman kâfur, yüz batman misk”; **ayaqları kapardı yürelmedi** “Ayakları şişti, yürüyemedi.”

19 Yazmada sözcüğün tüpe biçimi de görülmektedir: *anın tüpeside* “onun tepesinde”.

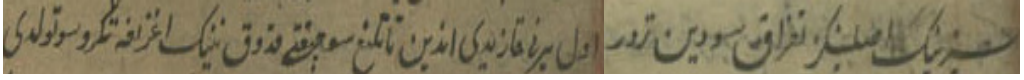
w > v / y / ø Değişmesi

Harezmi Türkçesinde /b/’den gelişen /w/ (ف) sesi İŞMK nüshasında görülmez. Söz konusu ses *su* örneğinde düşerken öy “ev” örneğinde /y/’ye, *téve* “deve” ve *sévün* – “sevinmek” gibi örneklerde /v/’ye dönüşmüştür.

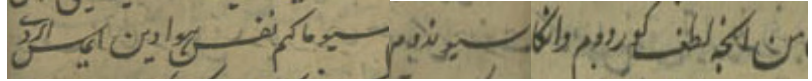
iki yüz miñ koy ellig téve “iki yüz bin koyun, elli deve”; *Hâzret-i Yûsuf bir tévege minip revân boldılar* “Hz. Yusuf bir deveye binip yola koyuldu.”.

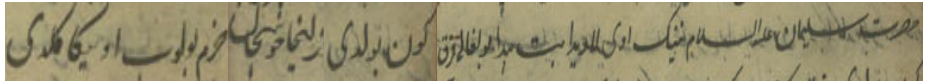
sizin aşlıñız tofraq sudın turur “Sizin aşımız toprak ve sudandır.”; *ol yérni kazıdı andın tatlığ su çıktı kudukñuñ ağızığa tegrü su toldı* “O yeri kazdı, oradan tatlı su çıktı, kuyunun ağızına kadar su doldu.”.

men ança lütf kördüm ve anıa sévündüm “Ben çok iyilik gördüm ve ona sevindim.”; *sévmeğim nefsi-i havâdın émes érdi* “Benim sevmem hevsten değildi.”.

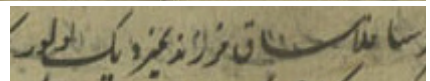
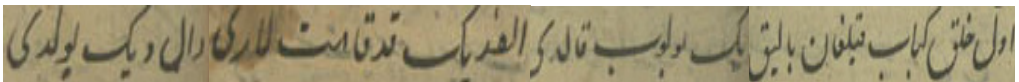
Hâzret-i Süleymân’nuñ öyleride but peydâ bolğalı kırk kün boldı “Hz. Süleyman’ın evinde put bulunalı kırk gün oldu.”; *Züleyhâ hoşhâl hürrem bolup öyige keldi* “Züleyha sevinerek evine geldi.”.

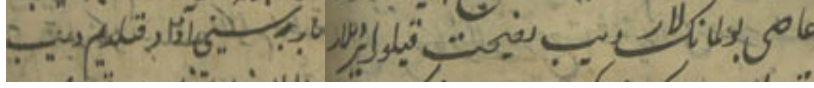
t > d Değişmesi

Çağatay Türkçesinde sayılı sözcükte sözcük başında *t > d* değişimi meydana gelmiştir. Aynı durumu elimizdeki nüshada da görebiliriz. Özellikle *dé* – “demek” fiili ile *dék* “gibi” ve *dép* “diye” sözcükleri Harezmi Türkçesinde genellikle /t/’li iken İŞMK nüshasında hep /d/’li yazılmıştır.

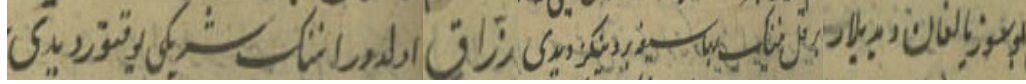
ol halk kebâb kılğan balık dék bolup qaldı “O halk pişirilmiş balık gibi oldu.”; *elif dék qadd u kâmetleri dâl dék boldı* “Elif gibi boyu dâl gibi oldu.”; *sağlasak ferzendimiz dék bolur* “Saklasak çocuğumuz gibi olur.”.

'*āsī bolmañlar dēp naşīhat kıtur érdiler* "Asi olmayın diye nasihat ediyorlardı."; *barçasını āzād kıldım dēp* "hepsini azat ettim diye".

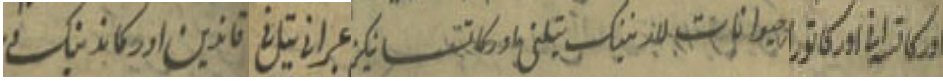
bu söz yalğan dēdiler "Bu söz yalan, dediler"; *bir kulnuñ bahāstıǵa berdiñiz dēdi* "Bir kulun fiyatına verdiniz, dedi."; *rezzāk oldur anıñ şeriki yoqtur dēdi* "Rezzak odur, onun şeriki yoktur, dedi.".

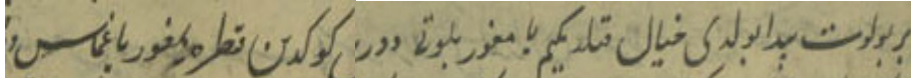
3.1.3. Göçüşme

Çağatay Türkçesinde görülen başka bir özellik sayılı sözcükte ortaya çıkan yer değiştirme²⁰ olayıdır. Aynı durum İŞMK nüshasında da göze çarpar.

örgetse anı örgetür "Öğretse onu öğretir."; *hayvānātlarñuñ tilini örgetseñiz* "Hayvanların dilini öğretseniz!"; *'İbrānī tilni kıandın örgendiñ* "İbraniceyi nereden öğrendin?".

bir bulut peydā boldı hayāl kıldı kim yamǵur bulutıdur "Bir bulut göründü, yağmur bulutu olduğunu düşündü."; *kökđin kıatre yamǵur yaǵmas* "Gökden bir damla yağmur yağmaz.".

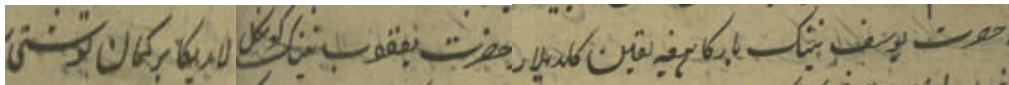

3.2. Biçim Bilgisi Özellikleri

3.2.1. İlgi Durumu Eki

Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur.²¹ Aynı durum *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Çağatayca nüshasında da görülmektedir.

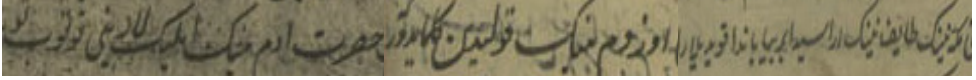
Ĥazret-i Yūsuf'ñuñ bargāhıǵa yakın keldiler "Hz. Yusuf'un katına yaklaştılar."; *Ĥazret-i Yakūb'ñuñ köñüllerine bir gümān tüşti* "Hz. Yakub'un gönlüne bir şüphe düştü.".

20 János Eckmann, *Çağatay El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 45.

21 Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 427.

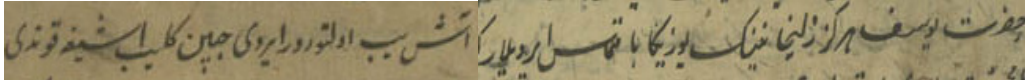
Mekke'nin Tāyif'ini arasında bir biyābanda koydılar “Mekke ile Taif’in arasında bir çölde bıraktılar.”; özümniñ qoldın kelmeydür “Elimden bir iş gelmiyor.”; Hazret-i Adem'niñ éliglerini tutup “Hz. Adem’in ellerini tutup”.

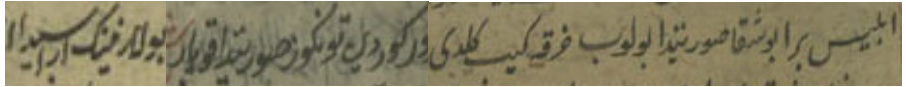
3.2.2. Zamir n'si

Çağatay metinlerinde olduğu gibi İŞMK nüshasında da yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerinden sonra zamir n'si genellikle kullanılmamaktadır.

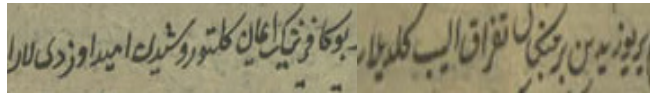
Hazret-i Yūsuf hergiz Züleyhâ'nın yüzige bakmas érdiler “Hz. Yusuf Züleyha'nın yüzüne bakmaz idi.”; aş yép oturur érdi çibin kelip aşığa kondı “Yemek yiyip oturuyordu, sinek gelip yemeğine kondu.”.

İblīs bir abuşka şüretide bolup hırka kéyip keldi “İblis bir yaşlı kılığında hırka giyip geldi.”; gürdın toñuz şüretide kopar “Mezardan domuz kılığında kalkar.”; bularniñ arasında “bunların arasında”.

yér yüzidin bir çengāl toñraq alıp keldiler “Yer yüzünden bir tutam toprak alıp geldiler.”; bu kâfirniñ imān keltürişidin ümīd üzdiler “Bu kafirin iman getirmesinden ümit kestiler”.

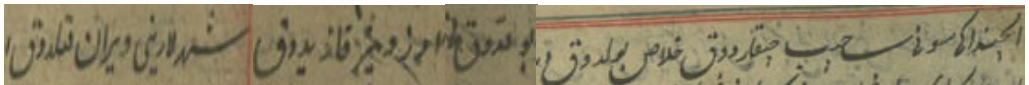

3.2.3. Fiil Çekimleri

Görülen Geçmiş Zaman

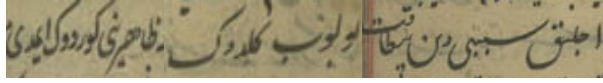
Harezmi Türkçesinde, görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi çekiminde – DUK ve – dImIz ekleri kullanılmaktadır.²² İŞMK nüshasında ise Çağatay metinlerinde olduğu gibi sadece – dUK eki görülmektedir.

içindeki sunı saçıp çıkarduk halāş bolduk “İçindeki suyu serpip çıkardık, kurtulduk.”; bu kuduqni özümiz kazıduq “Bu kuyuyu kendimiz kazdık.”; şehirlerini vīrān kıldıq “Şehirlerini yıktık”.

22 Necmettin Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 151.

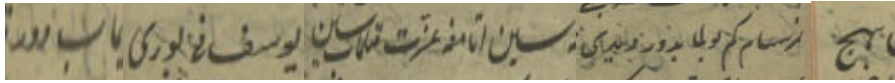
açlık sebebiden bîṭākat bolup keldük “Açlık yüzünden takatimiz kalmayıp geldik.”; *zāhirini kördük imdi* “Dış görünüşünü gördük şimdi.”.

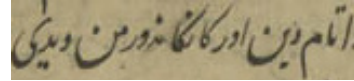
Öğrenilen Geçmiş Zaman

Çağatay Türkçesinde üç türlü ekle öğrenilen geçmiş zaman yapılabilmektedir: a. – *mlş*; b. – *p*, – *ptUr*, – *p turur*; c. – *GAndur*, – *GAn turur*.²³ Elimizdeki yazmada söz konusu zaman için en çok – *p* / – *pdur* eki kullanılmıştır.

hîç nemersem kem bolmapdur dédi “Hiçbir şeyim eksik değil, dedi.”; *sén atamğa ‘izzet kılmapsen* “Sen babama saygı göstermemişsin.”; *Yūsuf’ni böri yémepdur* “Yusuf’u kurt yememiş.”.

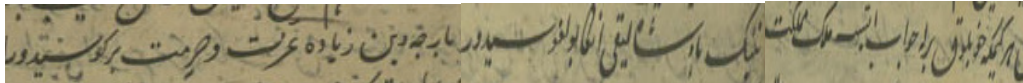
atamdın örgengendurmen dédi “Babamdan öğrenmişimdir, dedi.”.

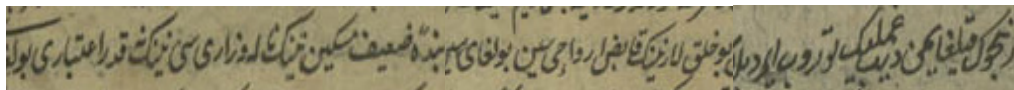
Gelecek Zaman

Çağatay Türkçesinde – *GAy* ekinden sonra “kesin gelecek zaman” ifade eden diğer bir yapı da “fiil tabanı + *GU* sıfat-fiil eki + iyelik eki + – *dur* / *turur*”dur.²⁴ İŞMK nüshasında her iki ek kullanılmıştır.

her kim ki hūbluk birle cevāb aytsa mülk memleketniñ pādīşāhlığı aña bolğusidur “Kim güzel bir şekilde yanıtlarsa mülk ve memleketin padişahlığı onun olacaktır.”; *barçadın zīāde ‘izzet ve hürmet bergüsidür* “Hepsinden daha çok izzet ve hürmet gösterecektir.”.

niçük kılğaymen dép ğamlig turup érdiler “Nasıl yapacağım diye üzüldülermiş.”; *bu halklarınñ kâbiż-i ervāhi sin bolğaysén* “Bu insanların ruhlarını kabzedene sen olacaksın.”; *bende-yi za’îf-i miskînniñ nāle ve zārīsiniñ ne kadar i’tibārī bolğay* “Fakir ve güçsüz kulun inlemesinin ne kadar itibarı olacak.”.

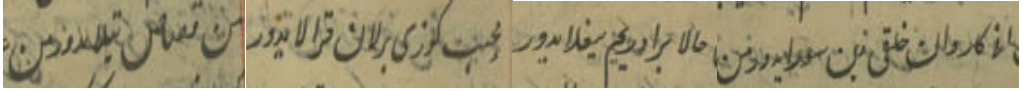
23 Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 160.

24 Age., s. 166.

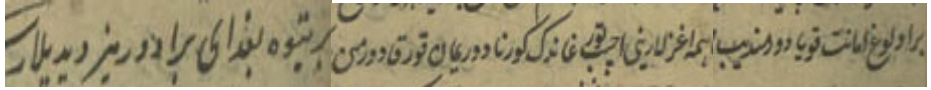
Şimdiki Zaman

Kıyasü'l-Enbiyâ'nın Çağatayca nüshasında şimdiki zaman – *AdUr / – ydUr* ve – *A* ekiyle yapılmaktadır. Aynı ekleri Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde de görmek mümkündür.

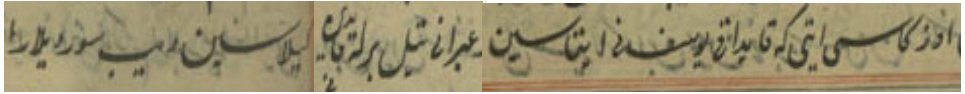
anı kârvân halkıdın soraydurmen “Onu kervan halkından soruyorum.”; *hālā berāderim yığlaydur* “Şimdi kardeşim ağlıyor.”; *muḥabbet kōzi birlen qaralaydur* “Sevgi ile bakıyor.”; *men kışāş tileydürmen* “Ben kısas istiyorum.”.

bir uluḡ emānet koyadurmen dēp “Büyük bir emanet bırakıyorum diye.”; *heme ağızlarını açıp turḡan dek kōrūnedür yaman korqadurmen* “Hepsi ağızlarını açmış gibi görünüyor, çok korkuyorum.”; *bir tēve buḡday beredürmiz dēdiler* “Bir deve buğday veriyoruz, dediler.”.

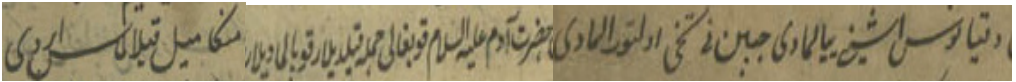
özgesi ayttı ki kaydaḡı Yūsuf'ı aytasın? “Diğeri söyledi ki hangi Yusuf'u diyorsun?”; *İbrānī til birle kaydın kēlesēn dēp sordılar* “İbranice nereden geliyorsun diye sordular.”.

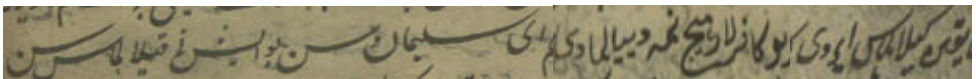
Yeterlik Fiilinin Olumsuzu

Çağatay Türkçesinde yeterlik fiilinin olumsuzu, “*fiil tabanı + – A zarf-fiil eki + al – yardımcı fiili + – ma*” ile yapılmaktadır. Aynı durum elimizdeki yazmada da görülmektedir; ancak yazmadaki örneklerde fiilin zarf-fiilli biçimi ile *al – yardımcı fiilinin* kaynaşarak – *Alma – biçimine* dönüştüğü görülmektedir.

Dakyānūs aşını yéyelmedi çibinni taḡı öltürelmedi “Dıkyanus yemeğini yiyemedi, sineği dahi öldüremedi.”; *Ḥazret-i Ādem ‘aleyhi’s-selām koḡḡalı ḡamle kıldılar koḡalmadılar* “Hz. Adem ayağa kalkmak için çabaladı, ayağa kalkamadı.”; *maḡa meyl kılalmas érdi* “Bana yaklaşmazdı.”.

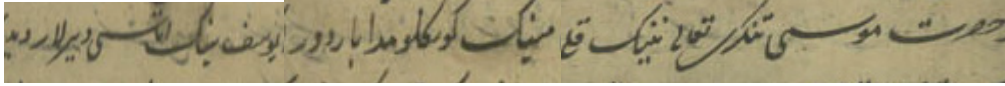
yakın kilelmes irdi “Yakın gelemezdi.”; *bu kāfirler hīç neme diyelmedi* “Bu kafirler hiçbir şey diyemedi.”; *ey Süleymān sen bu işni kılalmassen* “Ey Süleyman, sen bu işi yapamazsın.”.

3.2.4. Bildirme Eki

Harezmi Türkçesinde bildirme işlevinde kullanılan *tur* – yardımcı fiili Çağatay Türkçesinde korunmakla birlikte *dur* – ve – *dUr* olarak da kullanılmaktadır. *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Çağatayca nüshasında çoğunlukla – *dUr* (seyrek olarak – *dIr*) ve bazı örneklerde de *turur* şeklinde görülmektedir.

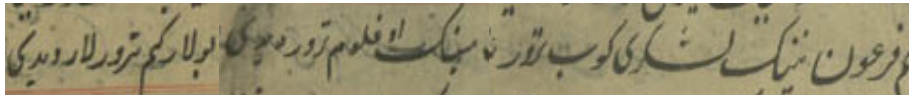
Hażret-i Mūsā Tanrı te'ālānıñ kuldur “Hz. Musa Tanrı'nın kuludur.”; *meniñ köñlümdē bardur* “Benim gönlümdē vardır.”; *Yūsuf'ın atasıdırlar dēdi* “Yusuf'un babasıdır, dedi.”.

her émgeknıñ āhiri rāhatdur, her gamnıñ āhiri sévinçdür “Her sıkıntının sonu rahattır, her üzüntünün sonu sevinçtir.”; *hikāyetde andağ keltürüpdürler* “Hikâyede şöyle anlatmışlardır.”.

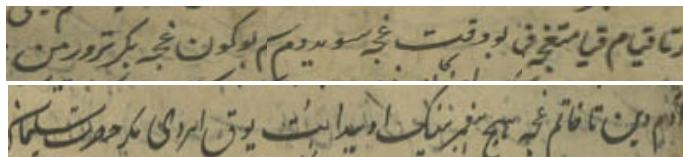
Fir'avn'ın leşeri köp turur “Firavun'un ordusu çoktur.”; *meniñ oğlum turur dēdi* “Benim oğlumdur, dedi.”; *bular kim tururlar dēdi* “Bunlar kimdirler, dedi.”.

3.2.5. – ğaça Eki

Yönelme durumu ekiyle eşitlik durumu ekinin birleşmesinden oluşan ve “-A kadar” anlamını taşıyan – *ğaça* eki Çağatay metinlerinde sıkça görülmektedir. Aynı ek elimizdeki yazmada da kullanılmıştır. Söz konusu ek kalınlık-incelik uyumuna tabi olmayarak hep – *ğaça* şeklinde görülür.

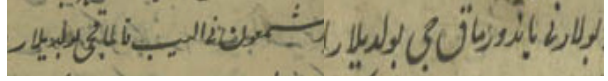
tā kıyām kıyāmetğaçā “kıyamete kadar”; *bu vaqtğaçā söydüm* “Bu zamana kadar sevdim.”; *bu küñğaçā bıkır tururmen* “Bu güne kadar bakireyim.”; *ādemdin tā hātemğaçā hıç peygambernıñ öyide but yok érdi meger Hażret-i Süleymān* “Adem'den Hatem'e kadar hiçbir peygamberin evinde put yok idi, Hz. Süleyman'dan başka.”.

3.2.6. – mAÇı bol – Yapısı

Çağatay Türkçesinde – *mAk* ekiyle – *çI* yapım ekinin birleşmesinden meydana gelen ve “-mAk iste-” anlamında kullanılan – *mAÇı bol* – yapısı İŞMK nüshasında da görülmektedir.

bularnı yandırmaqçı boldular “Bunları geri çevirmek istediler.”; *Şem ‘ün’nu alıp qalmaqçı boldular* “Şemun’ı alıp kalmak istediler.”

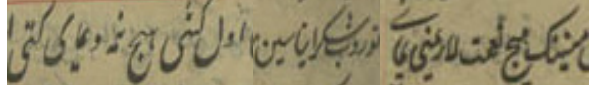

3.2.7. Zarf-Fiil Ekleri

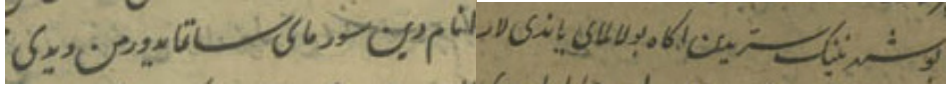
-mAy Zarf-Fiil Eki

Çağatay Türkçesinde sıkça kullanılan – *mAy* zarf-fiil eki İŞMK nüshasında da yaygın olarak kullanılmıştır. Söz konusu yazmada – *mAdIn* zarf-fiil eki görülmemektedir.

menin hiç ni ‘metlerimni yémey turup şükr aytasin “Benim nimetlerimi yemeden kalkıp şükrediyorsun”; *ol kişi hiç neme démey kétti* “O kişi hiçbir şey demeden gitti.”

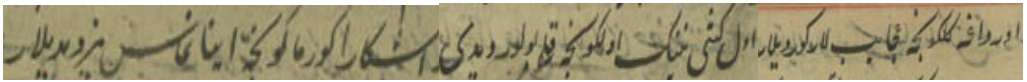
bu şehrin şirridin āgāh bolalmay yandılar “Bu şehrin sırrını bilemeden döndüler.”; *anamdın sormay satmaydurmen dédi* “Anama sormadan satmıyorum, dedi.”

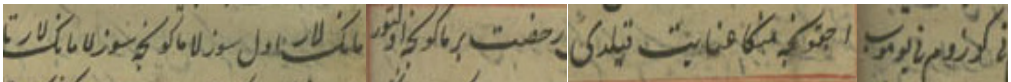
-GUnÇA Zarf-Fiil Eki

Harezmi metinlerinde – *GInÇA / – GUÇA / – KUÇA* biçimlerinde kullanılan bu ek elimizdeki yazmada hep yuvarlak ünlüdür.

ordağa kelgünçe ‘acāyibler kördiler “Karargâha gelince garip şeyler gördüler.”; *ol kişinin ölgünçe kulu bolur dédi* “O kişinin ölünceye kadar kulu olur, dedi.”; *āşkārā körmegünçe inanasmiz dédiler* “Açıkça görmeyince inanmayız, dediler.”

közümni yumup açkunça maña ‘ināyet kıldı “Gözümü yumup açınca bana inayet etti.”; *ruhşat bermegünçe olturmanlar, ol sözlemegünçe sözlemeñler* “İzin vermeyince oturmayınız, o konuşmayınca konuşmayınız.”

Sonuç

Başta Harezmi Türkçesi olmak üzere genel Türk edebiyatının en önemli tarihi kaynaklarından biri olan Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ'sı* 19. yüzyıla kadar farklı coğrafyalarda istinsah edilmiştir. Söz konusu eser, tarihî bilgileri içermekle birlikte dil özellikleri bakımından da Türk dilinin gelişim seyrini incelemekte yardımcı olmaktadır. Rabguzî'nin eseri Çağatay döneminde de istinsah edilmeye devam etmiştir. Doğal olarak, bu dönemde istinsah edilen nüshalar dil özellikleri bakımından Harezmi Türkçesi sahası içinde değil Çağatay Türkçesi sahası içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Çağatay Türkçesiyle yazılan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshası hacim ve zengin dil malzemesi bakımından dikkate değer bir yazmadır. Bu eser eksik olmasına rağmen 392 varak metinle Çağatay literatürüne katkı sağlayacak niteliktedir. İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ'yı* Çağatay literatürüne ait bir eser olarak değerlendirmemizi sağlayan dil özellikleri şunlardır: Harezmi Türkçesinde görülen /d/ ünsüzü sistematik olarak /y/ ünsüzüne dönüşmüştür (*kuduk* "kuyu" hariç); alıntı sözcükler dâhil birçok sözcükte $p > f$ değişimi olmuştur; Harezmi Türkçesinde kullanılan /w/ (ف) ünsüzü eserde görülmemektedir; Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar eserde görülmemektedir; zamir n'si çoğunlukla kullanılmamaktadır; Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi çekiminde kullanılan *-dImIz* eki eserde bulunmamaktadır; yeterlik fiilinin olumsuzu *fiil tabanı + -A zarf-fiil eki + al - yardımcı fiili + -mA* ile yapılmaktadır ve *-mAdIn* zarf-fiil eki kullanımdan düşmüştür. *Kıyasü'l-Enbiyâ'nın* hem Harezmi hem de Çağatay Türkçesiyle istinsah edilmesi bu iki lehçe arasında yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için uygun bir imkân sunmaktadır. Ayrıca İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasının yazıldığı dönem aynı zamanda Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinin de şekillenmeye başladığı dönemdir.

KAYNAKÇA

- Argunşah, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- Ata, Aysu, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Ata, Aysu, *Harezmi Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2002.
- Aytekin, Musa, *Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı (Leningrad nüshası v.146-279): İnceleme-Metin-Sözlük*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Boeschoten, Hendrik E., "The Leningrad Manuscripts of Rabguzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları*, (1991), s. 47-79.
- Budu, Mariana, *Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Kasasü'l-Enbiyâ'nın Dil İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Budu, Mariana, "Türkçe Kıyasü'l-Enbiyâ Tercümelere ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1, (2020), s. 71-95.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- Canan, Semra, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Rabguzî) Üzerine Bir Dil İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016.
- Cin, Ali, "Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, 5/1 (2010), s. 237-245.
- Dehkhoda, Ali Ekber, *Lughatnâme (Sözlük)*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1993.
- Dezfuliyan, Kazem – Gholamreza Rafiei, "Sahtâr-i Kıssa Der Kıssaşü'l-Enbiyâ-yı Kesâi (Kesâi Kıyasü'l-Enbiyâ'sında Kıssanın Yapısı)", *Metn Pejuhî-yi Edebî*, 64/1, (1394), s. 55-81.
- Eckmann, János, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Eckmann, János, *Çağatay El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Ercilasun, Ahmet B. vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Ercilasun, Ahmet B., *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- Ercilasun, Ahmet B. – Ziyat Akkoyunlu, *Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Gözütok, Avni, "Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, (2008), s. 1-29.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hacieminoğlu, Necmettin, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.
- Necip, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Nişâbü'rî, Ebû İshâk, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, haz. Habib Yaghmai, Elmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran 1382.
- Ölmez, Mehmet, "Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, (2003), s. 135-142.
- Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280.
- Şahin, M. Süreyya, "Kıyas-ı Enbiyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, (2002), s. 495-496.
- Türkçe Sözlük*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Ünlü, Suat, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınları, Konya 2013.
- Yarkin, Muhammed Halim – Şefika Yarkin, *Ferheng-i Ozbekî be Fârsî*, Suhan Yayınları, Tahran 2007.

Ek 1. Yazmanın ilk sayfası

Kaynak: Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İrân İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 8.

Ek 2. Yazmanın son sayfası

Kaynak: Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İnan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 399.

Ek 3. Örnek sayfa

Kaynak: Rabguzi, *Kıyasul-Enbiya*, İnan İslami Şura Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 75.

Ek 4. Örnek sayfa

Kaynak: Rabguzî, *Kıyasî'l-Enbiyâ*, İnan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 224.